

Філософсько-естетичні уроки Гомера: ще раз перечитуючи “Одіссею”

к.ф.н. Тереховська О. В.

Легендарний поет античної доби Гомер додаткової реклами та дифірамбій не потребує, тому не варто робити обширних вступів для пояснення його місця і ролі у загальноєвропейському літературному процесі. Час і Люди вже давно це зробили. Не випадково до Гомера звертаються митці і мистецтвознавці, філософи, літературознавці, його вивчають у школах і вузах.

Твори Гомера “Іліада” та “Одіссея” по справедливості вважаються енциклопедією життя стародавніх греків. З них ми черпаємо інформацію про тогочасний спосіб мислення, про морально-етичні цінності і норми, про міжособові стосунки та взаємини з богами і навколишнім світом. Але найцікавіше полягає у тому, що твори Гомера і досі залишаються актуальними. Гомер ще наприкінці I тис. до н.е. зумів не тільки порушити такі вічні питання, як: Що таке краса? Що таке Любов? Що таке Людина (Герой)? Що таке Батьківщина? Що таке сім'я? Що таке Щастя?, Що таке Відповідальність?, але й дати далекосяжні відповіді на них. Вражає й те, що Гомер у своїх відповідях йде в унісон з нашим сучасним християнським потрактуванням цих питань, але ж він був “глибоким” язичником, і морально-дидактичної літератури він, звичайно, не читав.

Усі педагоги – вчителі, викладачі, науковці – і в силу обраної професії, і через покликання (вони ж бо належать до інтелігенції) часто розмірковують над цими питаннями. А от як повернути в це русло увагу юного покоління, яке, на жаль, у своїй більшості не навчене читати і самостійно думати, не зорієнтоване на безкорисливе спостереження і пошук, щоб віднайти себе у цьому житті, щоб повною мірою самореалізуватися. Погоджуємось з думкою Кіри Шахової, яка відзначає, що “... раніше до університету потрапляли випускники, які багато читали поза межами шкільної програми, за власним бажанням. Сьогодні з'явилися студенти, які зобов'язані своєю, можливо, більш широкою ерудицією саме школі, але далеко не завжди їхні знання глибокі і далеко не завжди ці студенти справляють враження справжніх читачів” [6; с. 6].

Сучасне молоде покоління інше, воно не гірше і не краще – просто інше, тому що інший час, тому що змінилися ціннісні акценти, тому що змінився темп життя. Під наш прагматичний час асимілюється і дитяча психологія. Вона теж стає прагматичною.

Всі ці обставини значно ускладнюють процес викладання літератури у школі. Література як шкільний предмет втрачає свою популярність. Вона не відповідає новим прагматично-практичним стандартам, коли цікавим є корисне, а потрібним – те, що реально в житті може знадобитися. Не є новиною й те, що значно скоротилися години вивчення окремих літературних курсів – античної літератури, російської літератури XIX ст., змінилися і засоби вивчення художніх творів – багато, на мій погляд, важливих творів школярі читають скорочено або тільки в уривках.

Але і за таких обставин ми не маємо складати руки. Все це ускладнює, але не унеможливорює нашу мету і завдання. І на такому “малородючому”, несприятливому ґрунті необхідно посадити і дати прорости гомерівському дереву, і ненав’язливо привити у школярів і студентів бажання за ним доглядати, його оберігати, поважати і любити. Причому основна складність полягатиме у тому, щоб не протиставляти Гомера сучасності, а вияскравити актуальність Гомера не через конфлікт зі світом, а за допомогою його мудрого уміння зрозуміти будь-який світ і при цьому не зрадити себе. Отже, треба довести, що і в нашому прагматичному світі є місце Гомеру, що і в наш час Гомер є цікавим і затребуваним, якщо вдумливо і старанно підійти до його вивчення. З цього погляду найдоречнішим видається задекларований у проекті програми 2000 р. “духовно-ціннісний (аксіологічний) підхід, котрий насправді враховує, що школа зобов’язана не лише вчити, а й розвивати особистість учня, і що “формування” на уроках літератури слід не стільки ерудита чи естета, скільки читача, який прагне черпати з книжок духовний досвід людства, і який – за допомогою тих самих книжок – намагатиметься розкривати й збагачувати свій власний духовний потенціал” [2; с. 7].

Ретельно ознайомившись зі шкільними програмами із зарубіжної літератури (5-11 кл.) [7; 11], можна зробити малооптимістичний висновок, що Гомера вивчають, але вивчають мало і дуже поверхнево. Протягом двох уроків, які

відведені на “Іліаду” або “Одіссею”, вчитель навряд чи зможе переконати дітей, що Гомер – це справді цікаво і актуально. А тим паче, що ці твори важкі для читання і розуміння. Дуже доречними є нові видання “Іліади” та “Одіссеї” [4] як українською, так і російською мовами, які допомагають краще зрозуміти зміст і розібратися в сюжеті. Вони значно полегшують вивчення “Іліади” та “Одіссеї”, але ними не можна користуватися як текстами-замінниками оригіналів. Їх варто читати додатково, щоб краще зрозуміти сюжет, але **не замість** оригінальної гомерівської “Іліади” або “Одіссеї”. Діти повинні мати уяву про мову Гомера, про розмір (урочистий гекзаметр), яким написані твори, тому що література починається з мови, саме мова оживлює текст, а разом з ним і той час, ту епоху, про яку розповідається.

І все ж таки, як цікавіше подати Гомера? Як привернути увагу та інтерес дітей до нього? Як ненав’язливо викликати в них бажання прочитати “Іліаду” або “Одіссею” якщо і не в повному обсязі, то хоча б скорочено?

Об’єктом розгляду цієї статті буде саме “Одіссея”, а предметом – пригоди головного героя дорогою додому після Троянської війни. Отже, спробуємо ще раз їх пригадати і прокоментувати. Наголошуємо на тому, що розглядати їх зручніше не у хронологічному, а у системно-проблемному порядку.

Однією з головних пригод Одіссея було перебування на острові німфи Каліпсо. Каліпсо затримала Одіссея на сім довгих років, пропонуючи йому всі життєві блага, аби тільки він її не залишив – безсмертя, вічну красу і молодість, владу і багатство, свою любов і відданість. Сім років Одіссей насолоджувався комфортом, любов’ю і затишком, але в кінцевому результаті почуття обов’язку бере верх, і герой, відмовившись від усього запропонованого, залишає о. Огігію. Все, що пропонувала Каліпсо, є нічим іншим, як уособленням різних форм спокуси, від якої ніхто не застрахований і яка так часто знаходить своїх потенційних жертв. Ту саму спокусу уособлює міфічний нарід лотофагів, який пропонує всім мандрівникам скуштувати чарівної солодкої трави лотос, після чого подорожуючі забувають дорогу додому. Різновид підступної спокуси представляють і чарівноголосі сирени – напівптахи-напівжінки, які зваблюють моряків і нищать їх. Одіссей у всіх цих

випадках демонструє і стійкість духу, і обачність, і обережність, за що його ще більше цінують і поважають боги, зокрема Афіна. Таким чином, школярі, окрім знайомства з цікавою казкою, мали б винести серйозний морально-життєвий урок, що спокуса в різних обличчях в їхньому довгому майбутньому житті буде завжди поруч. Треба про це пам'ятати.

Не менш цікавою і водночас повчальною є зустріч Одиссея і його команди з чаклункою Кіркою. Острів Ея чаклунки Кірки був дуже красивим і багатим. Одиссей та його товариші, прибувши на острів, одразу ж почали себе поводити як господарі. Одиссей без дозволу вбив чарівного оленя, його товариші були галасливими, нестриманими і вели себе як справжні дикуни. Мудра Кірка одразу ж це побачила і все зрозуміла, адже вона була дочкою бога сонця Геліоса. Кірка перетворила товаришів Одиссея на свиней, залишивши їм при цьому людський розум. Тим самим вона дала їм зрозуміти, що вони не гідні називатися людьми, що їхня поведінка і моральність відповідають рівню цієї грубої тварини і аж ніяк не людини. Якби не поміч богів, те саме б сталося і з Одиссеєм, і він би назавжди залишився у Кірки.

Чаклунка таким чином поставила на місце і Одиссея, і його друзів, подавши їм глибокий життєвий урок – “ви прибули до мене і будьте добрі поважати впроваджені мною традиції і звичаї”. Людина в першу чергу тим і відрізняється від тварини, що керується не інстинктами, а певними моральними нормами, які змушують її вчасно зупинитись. Отож, мандруючи світом, відкриваючи для себе нові народності, землі, культури, релігії, незалежно від того – чи подобаються вони нам, чи сприймаємо ми їх – пам'ятаймо: їх апріорно треба поважати.

Глибоко символічним, на мій погляд, є сходження Одиссея в царство підземного бога Аїда. Сам Одиссей зізнається, що коли розповів своїм супутникам, куди тепер вони мають потрапити, жах охопив їх. Насправді, що являло собою царство Аїда, для греків було глибокою таємницею, але саме ім'я цього бога вже викликало в них жах і трем. Отже, навіщо було Гомеру відправляти Одиссея в підземне царство, що він хотів цим сказати, або, можливо, пояснити?

Є багато різних відповідей на це питання, і всі вони почасти є справедливими. Серед них: 1. Показати стійкість і безстрашність Одиссея, його незламність і

готовність винести все, аби тільки потрапити додому; 2. Гомер хотів тим самим морально загартувати Одісея і спровокувати ще більше бажання повернутися додому; 3. Описуючи жах підземного царства, Гомер хотів викликати в людей ще більше почуття страху перед смертю і т.ін.

Повторимо, заперечувати вищенаведені відповіді не має сенсу, і все ж таки сходження Одісея в Аїд має більш глибоке, сказати б навіть, сакраментальне значення. Античний мудрець показав тим самим, що людина завжди – і в миті великих перемог, і в миті принизливих поразок, і будучи царем на троні, і будучи простим мандрівником, – має пам'ятати про смерть. “Memento mori” – “пам'ятай про смерть”, – говорили античні мислителі, наголошуючи тим самим на рівності всіх перед смертю, на поважному ставленні до померлих, на необхідності пам'ятати, що остання мить може прийти будь-коли, а значить, і будь-коли доведеться підводити підсумки і відповідати за вчинене. Отож, треба спішити робити добрі справи, треба жити згідно з свістю, щоб гідно і спокійно дивитися в обличчя смерті.

Не можна обійти увагою й пригоди Одісея, пов'язані із Сціллою і Харібдою, з лестрігонами, кіконами, циклопом Поліфемом. Всі ці пригоди, кожна по-своєму уособлюють різні види небезпек, що можуть зустрітися на шляху подорожуючого. Отож, мандрівник в першу чергу має бути обережним, уважним і розсудливим, щоб вчасно побачити і попередити небезпеку. Йому не прощається зайва самовпевненість і самонадіяність, він в усьому має покладатися на прихильність богів.

Одісей тільки тому і вижив один із усієї своєї багаточисленної команди, що не був зухвалим і непокірним, а завжди і в усьому діяв за волею і наказами богів. Не випадково тільки відносно Одісея Гомер застосовує епітети – премудрий, хитромудрий, багатомудрий, велемудрий, вельмипокірний, багатотерплячий, передбачливий, розсудливий, далекоглядний, богорівний, богоподібний. “Богослухняність” і покірність були основними дієвими принципами Одісея. Гомер показав, що тільки завдяки цьому Одісей вистояв перед усіма випробуваннями, досягнув своєї мети і став до того ж улюбленцем богів.

Характерною рисою Одиссея було і почуття відповідальності за своїх підлеглих, адже він цар, і всі його воїни були у нього в підпорядкуванні. Він розумів це, і, приймаючи рішення, діяв зважливо і розсудливо (у випадку з чаклункою Кіркою, з циклопом Поліфемом, при подоланні Сцілли). Інша справа, що це не завжди розуміли його воїни, часто відкрито демонструючи недовіру і неповагу до свого воєначальника, поводяться грубо і неслухняно. Командою вони були тільки умовно, тому що насправді вони не дотримувались тих командних принципів, що мали б складати їхній командно-військовий етикет – почуття взаємної поваги і довіри, готовність до самопожертви, війська доблесть і честь. Саме тому, наголошуємо, ніхто з товаришів Одиссея додому так і не повернувся.

Таким чином, в “Одіссеї” Гомер виступає не тільки як талановитий поет, вигадувач, освічена людина, а й як “стихійний” філософ, естет, мораліст. Крізь описи битв, крізь картини військового побуту, а також описи царських хоромів і палаців достатньо прозора проглядається морально-етична, загальнолюдська, життєва позиція поета, його філософсько-естетичні принципи й ідеали.

Гомер демонструє глибоку обізнаність і шанобливе ставлення до народних традицій. Як вже зазначалось, “Одіссея” пронизана духом любові, слухняності і поваги до олімпійських богів. Боги в Гомера завжди найкрасивіші, найсправедливіші, наймудріші. Боги вирішують долю людей, тому люди завжди і в усьому повинні довірятися богам.

Боги дали людям моральні закони, за якими люди живуть. А саме – закон гостинності, закон поховання померлих, закон шанобливого ставлення до батьків і старців, закон любові до родини і батьківщини. Боги контролюють виконання людьми цих законів і жорстоко карають невірних.

Гомер – естет. Він в усьому зорієнтований на красу. Поет милується героями, їхньою фізичною силою і красою, їхньою молодістю і відвагою, він часто називає їх богорівними. Гомер милується богами, їх моральною і фізичною досконалістю, їхньою всеобізнаністю. Він не хоче помічати їхніх недоліків: для нього олімпійські боги – вінець вселенського творіння і довершеності. Митець з любов'ю описує родинні стосунки (Одісей, Телемах, Лаерт і Пенелопа), дружні стосунки (Одісей і

Ментор). З глибоким інтересом, гордістю і любов'ю змальовує зовнішність Одиссея, його військові обладунки, пригоди і взаємини з богами.

В “Одіссеї” поруч з картинами військового побуту багато описів сімейно-побутового характеру – опис палацу Одиссея на Ітаці, опис краси і багатства володінь Алкіноя, Кірки, Каліпсо, описи розкішних трапез (у царя Алкіноя, у Нестора), жертвоприношень (у царя Менелая) – все це він подає як предмет естетичної насолоди, як предмет краси і наслідування для наступних поколінь.

Отже, “Гомер стоїть поза епохами і національностями, тому що в його творах відбилось вічне, загальнолюдське, назавжди актуальне і необхідне” [5; с. 31].

Особливо вражає те, що Гомер доводить свої “істини” не у “...вигляді нав'язливо-“виховних” анотацій”, а через реалізацію естетико-насолоджувальної філософії, викликаючи в нас, читачів, бажання милуватися і отримувати задоволення, співчувати і радіти, поважати і засуджувати разом з ним.

Поет, таким чином, сам підштовхує нас на реалізацію саме естетичного підходу до вивчення літератури. А література, на наше переконання, все ж таки є “...одним з видів мистецтва, який хочемо ми того чи ні, існує у просторі естетичних законів. І одним з найважливіших завдань курсу зарубіжної літератури є завдання саме естетичне: розгорнути перед очима школяра панораму різноманітних художніх світів письменників, поетів, драматургів...”, показати глибину і унікальність авторського мислення “...без брутального нав'язування чужих автору концепцій чи примітивного моралізаторства...”[2; с. 7].

Отже, мистецтво Гомера складне і незвичайне, як життя, яке він зображує. За вдалим висловом В. І. та Н. І. Пащенко, “він височить в античній літературі подібно до величної гірської вершини. І для того, щоб вичерпно пізнати цю вершину, слід її ретельно вивчати” [7; с. 95]. Уважно читаючи його творіння, ми відкриваємо дедалі нові й нові дані, факти, свідчення та деталі, що складають величезну панораму гомерівської доби і водночас можуть послужити джерелом невичерпного досвіду для наступних поколінь. Вплив Гомера на розвиток пізнішої грецької, а потім римської і взагалі європейської літератури переоцінити взагалі неможливо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький О. Мандри Одіссея // Заруб. літ. – 1997. – № 35. – С. 1-7.
2. Волощук Є. Методичний коментар до програми Зарубіжна література // Заруб. літ.. – 2001. – Червень. – № 229-231. – С. 6-16.
3. Гомер. Одіссея / Переклад Б. Тена. – Харків: Фоліо, 2002.
4. Гомерова “Одіссея” / Переказ К. Гловацької. – К.: Веселка, 2005.
5. Коршунова С. І., Тереховська О. В. Антична література / Навчальний посібник до практичних занять. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2006.
6. “Наблизити програму до оптимального варіанту”. Інтерв'ю з Кірою Шаховою. // Заруб. літ. – 2001. – Червень. – № 229-231. – С. 5-6.
7. Пащенко В. І., Пащенко Н. І. Антична література. – К.: Либідь, 2001.
8. Програма Зарубіжної літератури для середньої загальноосвітньої школи (5-11 кл.) // Заруб. літ. – 2001. – Червень. – № 229-231. – С. 17-53.
9. Програми для середньої загальноосвітньої школи з українською мовою навчання. Зарубіжна література. 5-11 класи. – К.: Перун, 1998.